

Csaroda, református templom

Az egykori Bereg megye jelenleg Magyarországra eső tiszaháti részén elhelyezkedő Csaroda temploma az ország egyik legismertebb középkori műemléke. Klasszikus tagolásával (torony–hajó–szentély), kiérlelt arányaival az Árpád-kori magyar falusi templom mintapéldájaként szokás idézni. Ez azonban nem volt mindig így. A művészettörténeti kutatás meglehetősen hosszú ideig tudomást sem vett róla, annak ellenére, hogy a kiváló helytörténész, Bereg vármegye fáradhatatlan kutatója, Lehoczky Tivadar már 1863-ban ismertetést írt róla a *Vasárnapi Ujság*-ban.¹ Ezután több évtizedig hallgatnak róla a közlemények, bár mint fenntartandó műemléket nyilvántartotta a MOB², de csak Gerevich Tibor 1938-as átfogó román kori áttekintésében nyert említést az egytornyos falusi templomok, illetve a félköríves párkányok felsorolásában.³ Jelentős előrelépést hozott az a kirándulás, amelyet a MOB 1938-ban szervezett a környékre. Ennek során tett megfigyeléseit Lux Géza 1940-ben tette közzé, amely a csarodai templom első érdemi művészettörténeti értékelését is tartalmazta. Ő vetette fel először, hogy a szentély gótikus boltozata és támpillére egy XV. századi átépítés nyomát őrzik. Két évre rá Lux értelmezését követte Korompay György a kronológiai kérdésekben, de külön figyelmet fordított a nyugati rész kialakítására és annak közelebbi és távolabbi párhuzamaira.⁴

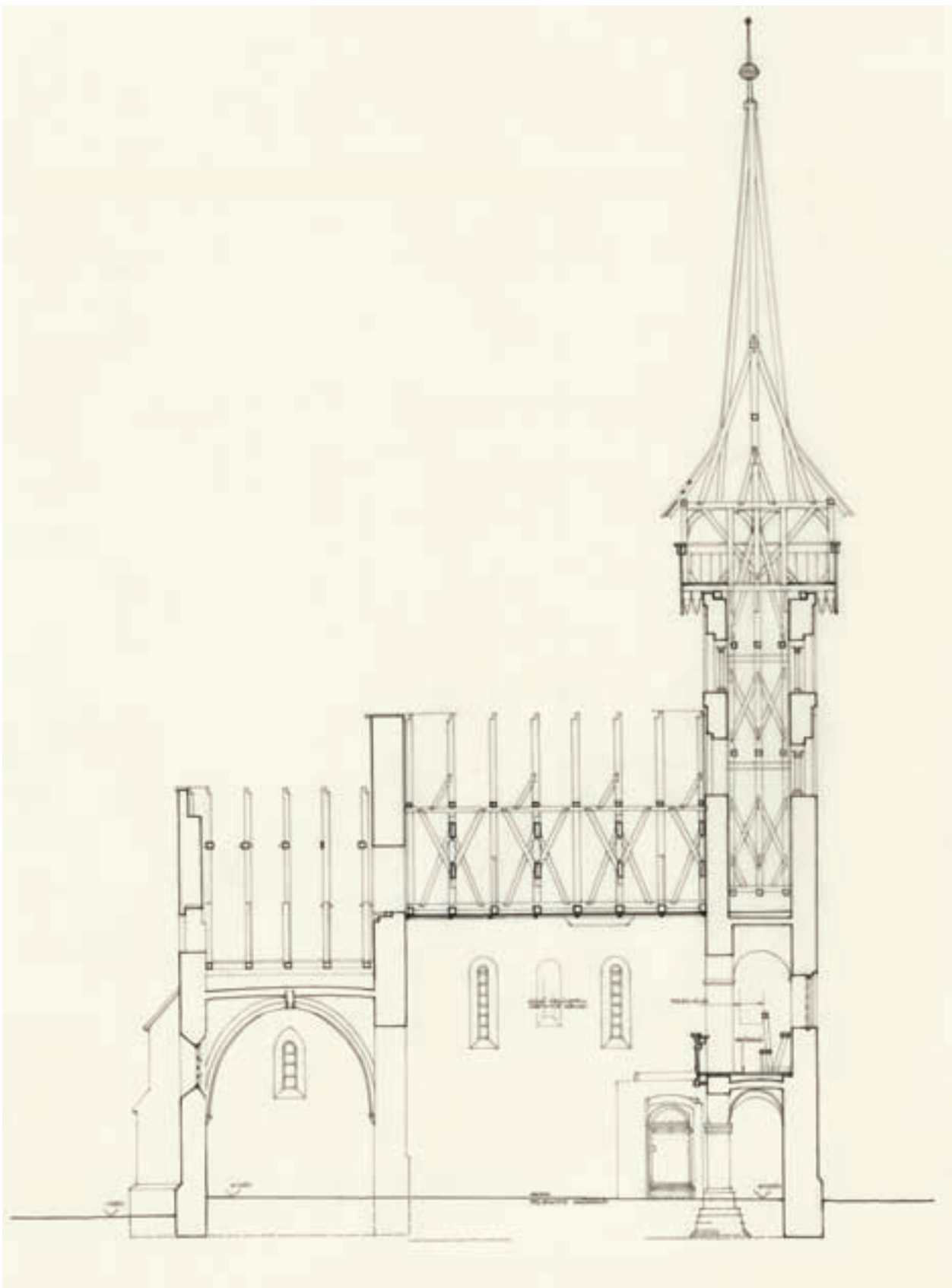
Ezek után került sor arra, hogy Entz Géza 1955-ben publikálja áttörő jelentőségű tanulmányát a csarodai templomról. Ezzel egy csapással a figyelem középpontjába állította az épületet, mindenekelőtt azért, mert ennek kapcsán törekedett *középkori falusi építészetünk történeti alapjainak közelebbi megvilágítására is*.⁵ Ő tett kísérletet arra is, hogy az általa is jelentősnek ítélt nyugati elrendezést társadalomtörténeti magyarázathoz kösse: megállapítása szerint a falusi templomok toronnyal kombinált *kegyúri karzatának [...] egyik legszebb és legteljesebb példája a csarodai templom*. Ekkor még úgy vélte, *hogy a hármás áttörésű toronyemeleten helyezkedett el a kegyúr, a karzat déli és északi, csak mellvéddel ellátott része pedig a családtagoknak vagy kíséretnek volt fenntartva*.⁶ Entz ugyan később, főképpen Andrzej Tomaszewski könyve⁷ hatására a liturgikus értelmezés felé közelítette álláspontját,⁸ de az „urasági karzat” fogalma,

úgy tetszik, kiirrethetetlenul benne maradt a köztudatban. Közrejátszhatott ebben az is, hogy számos kiadást megért összefoglalásában Dercsényi Dezső is Csarodát emelte ki, amikor a magyar falu művészetét elemezte.⁹ Entz monografikus cikkét követte, bár finom módosításokkal, Koroknay Gyula is, amikor az egyenes szentélyzáródású templomok sorában foglalkozott vele.¹⁰

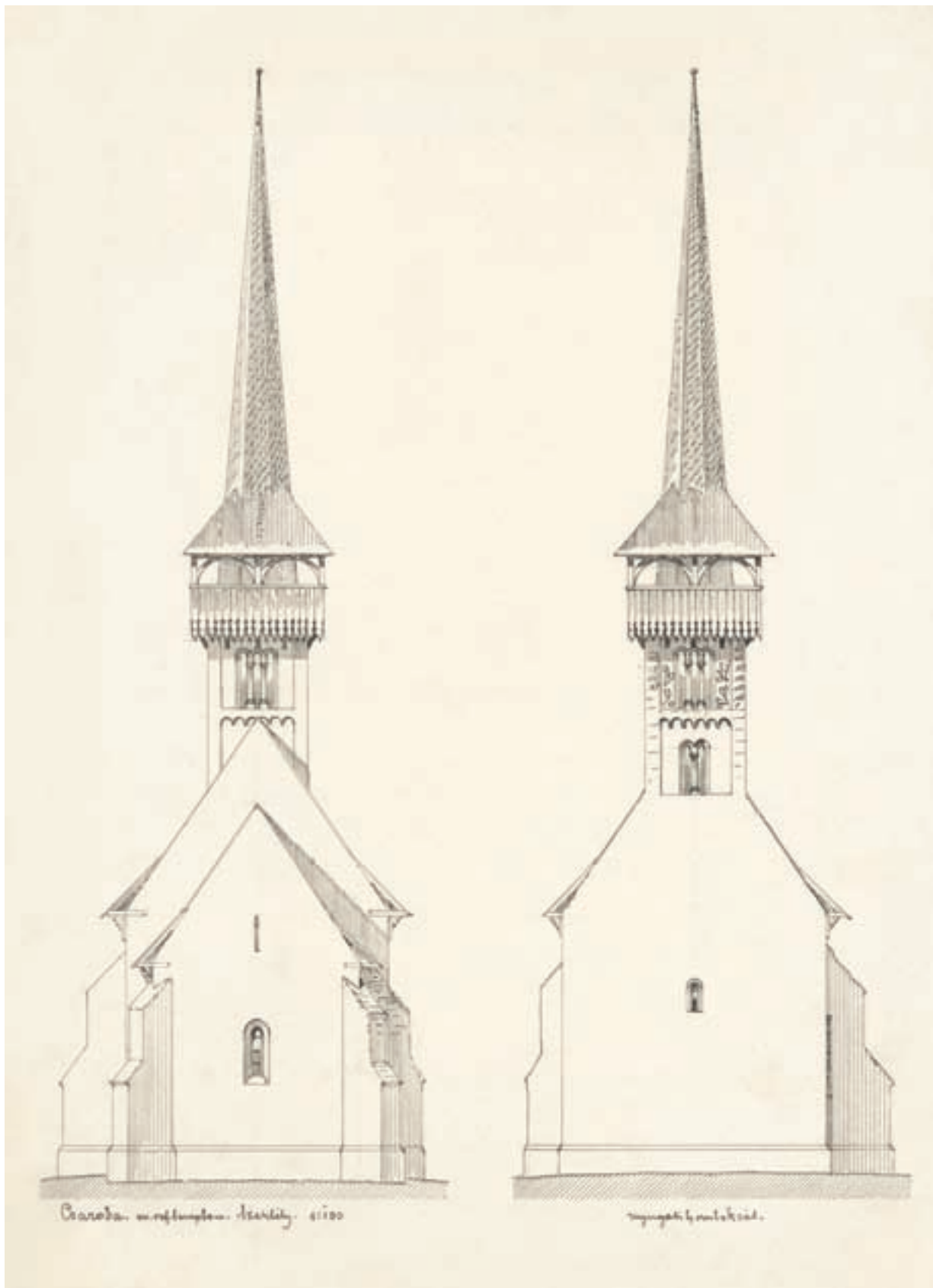
A csarodai templom építészeti sajátosságairól (keleti és nyugati végződéséről) és történetéről tehát részletesen kifejtett és széles körben elterjedt nézetek alakultak ki az 1950-es években. Mindez úgy, hogy alaposabb műemlékes kutatásra és beavatkozásra ekkor még nem került sor. Nem meglepő ezek után, ha az 1971-ben megindult régészeti és falkutatás váratlan eredményeket hozott, amelyek kikényszerítették a korábbiak átértékelését (*1–2. kép*). A szentély és annak boltozata ugyanis egykorúnak bizonyult a hajóval, ami megcáfolta a Lux által felállított, és a későbbi irodalom által is vallott kétperiódusú keletkezést. Talán ennek nehezen emészthető következményei is közrejátszottak abban, hogy a kutatás eredményei csak évtizedes késéssel jelentek meg, akkor is meglehetősen tömör összefoglalásokban.¹¹ Maga Entz Géza, elfogadva az új periodizációt, lemondott a szentély XV. századi keletkezéséről, és az egész épületet (újonnan előkerült első periódusú falképeivel) az általa korábban csak a hajóra javasolt XIII. századi datálással látta el.¹²

A templom azóta is rendszeresen szerepel a népszerűsítő irodalomban, de gyakran előfordul, hogy ezek szerzői kitanulnak a régi, kétperiódusú datálásnál.¹³ Másrészt olyan, Csarodához szorosan kötődő falkép feltárások, mint a lónyai és a laskodi, az első periódus datálására nézve is komoly dilemmát vetettek fel, amelyet Marosi Ernő így összegzett: *Csaroda temploma viszonylag korai időre, a 13. század második felére, vagy inkább későbbi, a 14. századra is benyúló szakaszra datálható-e*. A gondolatmenet azzal a kijelentéssel zárul, hogy a *rokon cserkúti freskók [1335-ös] dátuma irányadó lehet még az itt szóban forgó szabolcs–bereg–ungyi műhelygyakorlat kronológiai helyzetének megítélésében is*.¹⁴

A csarodai templommal kapcsolatban tehát roppant népszerűsége ellenére is (vagy talán éppen azért) még ma

2. A templom hosszmetsete a falkutatás eredményeivel

3. A templom keleti és nyugati homlokzata (Sztehlo Ottó, 1901)

4. A templom délnyugatról

Ottó, aki a templomot ekkor felmérte,²⁷ a torony és a támpillérek javítását tartotta indokoltnak, és javaslatára Gerecze Péter megkezdte a falképek feltárását,²⁸ amelyeket Huszka József konzervált a következő évben (3. kép). A feltárás folytatódott 1952–1953-ban, majd az 1971–1975-ös nagy felújítás során, amikor Bodor Imre elvégezte a régészeti és épülettergészeti vizsgálatokat, és a templomot Komjáthy Attila tervei alapján helyreállították; a falképeket Bécsi János és Pintér Attila restaurálta.²⁹ A millenniumi műemlék-helyreállítási programban a tető javítását, a zsindegy cseréjét, a homlokzatok felújítását és a falképek újbóli restaurálását tervezték.³⁰

A jelenleg jó karban lévő templom kőalapozáson téglalából épült. A templom ma két részből áll: a téglalap alakú, 9,5×5,8 m méretű hajóból és a négyzet alaprajzú, 4,3×4,3 m-es szentélyből (4–5 kép). A szentély déli és keleti oldalán kőkeretes, csúcsíves, rézsús ablak nyílik, sarkait átlós állású, lépcsőzött támpillérek erősítik. A keleti oromfalon keskeny résablak biztosítja a padlás szellőzését. A szentély déli falát fűrészfogas párkány zárja. Rézsús lábazata megegyezik a hajóéval, és a szentély északi oldal kivételével az egész épületet körbeveszi. Az északi olda-

lon helyezkedett el a sekrestye, melynek alapfalait 1971-ben tárták fel; befalazott kapuja ma is észlelhető. A sekrestye alapozása elválnak a templométól, és falának bekötése is utólagos; ennek maradványai alapján a sekrestye teljesen (vagy téglával vegyesen) kőből épülhetett.

A hajó délkeleti sarkán a szentélyéhez hasonló, a déli falra merőleges támpillér emelkedik. Ennek északi párja, mely részben a sekrestye alapozására terhel, más kialakítású (szélesebb és kisebb kiülésű). A déli falat (csak a keleti részen megmaradt) fűrészfogas és alatta (idővel lefargott) farkasfogas párkány zárta (6. kép). Hasonló párkány nyomai észlelhetők az északi hajófalon is (a fűrészfogas dísz itt is csak a keleti szakaszon látszik). A déli oldalon három félköríves záródású, rézsús ablak nyílik, melyek közül a középső keskenyebb és rövidebb: ez, mely a restaurálás előtt be volt falazva, őrizheti az eredeti formát. A fal nyugati végén a középső ablak könyöklőjének magasságában hasonló ablakrészlet bukkan elő, de ez az ablak a feltáró szerint sosem készült el (jelenleg nincs bemutatva). A déli hajófal nyugati felére esik a (kissé szabálytalan alakítású) félköríves, kétlépcsős béléttű, fejezet nélküli kapu, mely kiugró, háromszögű oromzatú, ke-

5. A templom északkeletről

resztes oromdíszű³¹ kapuépítménybe süllyed (7. kép). A nyugati fal a lábazattól eltekintve díszítetlen, közepén kétlépcsős bélletű, félköríves záródású keskeny ablak nyílik. Részben a nyugati falra terhelődik a torony két felső szintje, melyek ikerablakokkal vannak áttörve: az alsók

6. Párkányrészlet a hajóról és a szentélyről

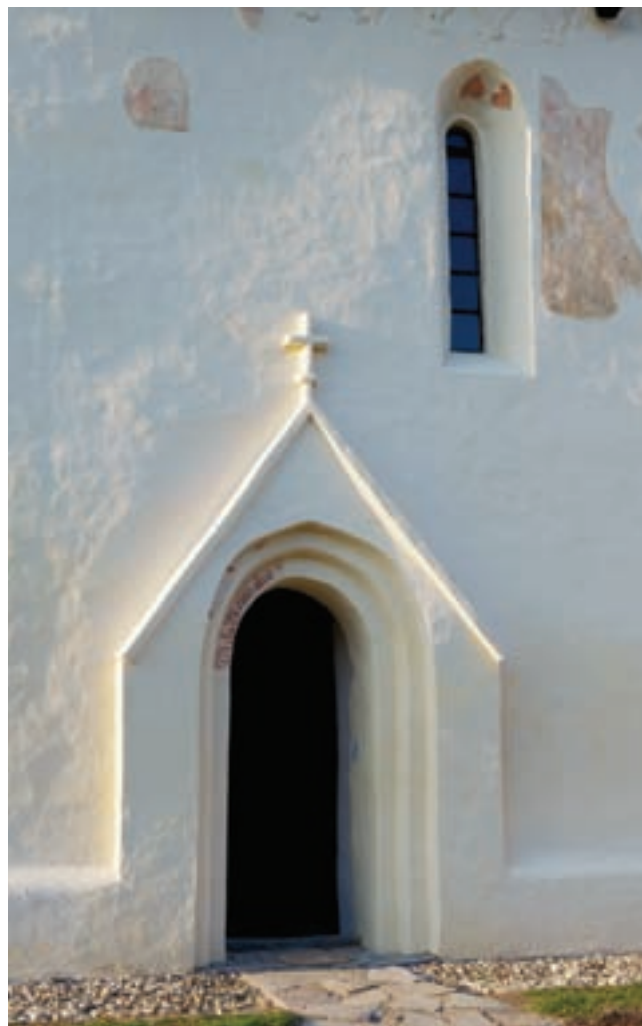
kettős, a felsők hármás nyílásúak. Osztóoszlopaik párnatagos, sarokleveles lábazatról indulnak, és hasonló alakú fejezettel záródnak; a keleti oldal déli oszlopának kockafejezete van.³² Az ablakok lépcsős keretelésűek, és maguk is enyhe mélységű faltükrökben helyezkednek el, amelyeket oldalról lizéna határol, az emeleket pedig félköríves párkány választja el egymástól.

A templombelső csúcshézagú diadalív osztja ketté. A szentélyt bordás keresztboltozat fedi, melynek profilja egyszerű hornyolt (8. kép). Záróköve egyszerű tárcsa, konzolai díszítetlen gúla alakúak. A keleti fal északi oldalán téglalap alakú, a déli fal közepén háromszögben záródó falfülke található. Az északi falban helyezkedik el a befalazott, félköríves, élszedékes keretelésű sekrestyekapu. A hajó nincs boltozva, kazettás famennyezete 1777-ben készült. Nyugati részén két négyzetes lábazatra állított, hengeres pillér tartja a karzatot (9. kép). A karzatalj, amelyet három élkeresztboltozat fedi, félköríves nyílásokkal kapcsolódik a hajó teréhez. Az emeletre az északi oldalhoz tapadó falépcső vezet. Ennek középrésze félköríves nyílásokkal válik el a karzat oldaltereitől és a hajótól, melyek vastag, rézsűvel és lemezzel zárt pillérekre támaszkodnak; ezek hordják a torony súlyát. Ez a középtér, melyet a nyugati fal egyetlen ablaka közvetlenül megvilágít, kelet–nyugati irányú dongaboltozattal fedett.

Eltekintve a kibővített déli hajóablakoktól és a toronyablakok megújított oszlopaiktól, a templom részletei lényegében eredetieknek látszanak. A fő kérdés a XX. század közepe óta az, hogy ez hány periódus eredménye. Míg Lux Géza közleménye óta magától értetődő volt, hogy a szentély gótikus boltozata nem lehet egykorú az Árpád-kori jellegű hajóval, addig éppen ezt cáfolta Bodor

Imre 1971-es kutatása. Ezt Entz Géza kezdetben azzal a kompromisszummal kívánta áthidalni, hogy magát a keresztboltozatot elfogadta korainak, de a bordákat utólagosnak vélte.³³ Ezt alkalmasint később feladta, mert nyomtatásban megjelent elemzéseiben nem szerepel.³⁴ Koroknay Gyula azt a megfigyelést tette, hogy András apostol alakjánál látszik, hogy a gótikus kifestés korábbi az átboltozásnál³⁵ – erről azóta nem esett szó.

A gótikus fázishoz ezek szerint elsősorban a szentély falképei tartoznak: a zárókövön Agnus Deivel, a falakon az apostolok alakjaival, a keleti ablakbélletben Szent Dorottya és Szent Katalin ábrázolásával, fölötté Imago Pietatis, a diadalív belső oldalán az egyházatyákkal, és az alsó falfelületen függönymintával. Ezeket a XIV. század végére szokás keltezni.³⁶ Az ezeknél korábbi rétegen található felszentelési keresztetek a hajóban is folytatódnak, ahol egy réteget alkotnak az északi fal (János evangélista, Kozma és Damján, Pál és Péter apostol és egy női szent) és a diadalív (Mettercia és további alakok) freskóival. Ezt

7. A déli kapu

8. Templombelső kelet felé

a réteget, mely kapcsolódik Lónya, Laskod, Gerény (Горяни) és Palágykomoróc (Паладь-Комаровцы) korai falképeire, Entz és nyomán sokan a XIII. század végére tették. Mint fentebb láttuk, újabban felmerült ennek át-datálása az 1330-as évek környékére.³⁷

9. A nyugati karzat

Mindezzel szorosan összefügg a templom építési korának kérdése is. A hajó eredeti, félköríves záródású, rézsús ablaka román jellegű, de nem áll feloldhatatlan el-lentétben a szentély csúcsíves ablakaival. A kapuépítmény háromszögű lezárása is inkább az Árpád-kor késői szakaszára jellemző.³⁸ A változatos párkányformák a XII–XIII. században általánosan elterjedtek Magyarországon is. Az ikerablakok formálása is román jellegű, de pontosabban nem datálható. Ugyanakkor keretük lépcsőzött kialakítása, mely a nyugati fal ablakának kétlépcsős béléteben tetőződik, emlékeztet a laskodi templom déli ablakaira. A karzattal egybeépített nyugati torony jól rokonítható a palágykomoróci templomával (bár a részletek nem mindenben azonosak). Ezek alapvetően Árpád-kori jellegzetességek, s ezért érthető, hogy a kutatás elsősorban ebben az irányban kereste a megoldást: Entz a XIII. század közepét, harmadik negyedét javallotta, és még ennél is korábbra, az ákosi (Acâș) templommal felfedezett rokonság okán a XIII. század elejére tette Koroknay Gyula; ehhez csatlakozott Németh Péter, és szintén a tatárjárás elé keltezte Jékely Zsombor és Lángi József.³⁹

Ezek a formák azonban a régióban elevenek maradtak XIV. század elején is.⁴⁰ Ha pedig elfogadjuk, hogy a hajó

és a szentélyboltozat egykorú, akkor a datálásban nyilvánvalóan a későbbi formák lesznek az irányadók: a bordaprofilok leginkább a XIV. századra vallanak.⁴¹ Nagyjából összevág ez Laskod és Palágykomoróc feltehető építéstörténetével is, és ha hozzávesszük ehhez, hogy mindhárom helyen röviddel az építkezés befejezése után sor került a kifestésre is, akkor ennek a XIV. század első harmadára tehető datálása érvényes lehet az épületre is.

Ennek alapján esznek azok a feltevések, amelyek a Káta nembeli Rafaelt vagy fiát, Gáborjánt vélték építtetőnek, sőt az is kétséges, hogy az 1299-ben említett csarodai pap már ebben a templomban szolgált-e. Nem lehetetlen,

hogy az 1311-es pusztítást kell irányadónak vennünk – tudjuk, az ilyen rajtaütések során egész házakat és templomokat is elhurcoltak (Csarodán is említés történik ingatlanok eltulajdonításáról!). Persze az is elképzelhető, hogy forrásunk túloz, és a templom átvészelte az 1311-es eseményeket – ebben az esetben épülhetett akár közvetlenül 1299 előtt is, de nagy valószínűséggel az 1284-es birtokmegosztás után. Csak annyi bizonyos, hogy egy forrongó, átmeneti kor terméke, amelyben a korábbi hagyományok továbbélése és a legkorszerűbb újítások alkalmazása együttesen eredményezi azt, hogy benne a középkori falusi építészlet méltán híressé vált emlékét láthassuk.

JEGYZETEK:

- ¹ LEHOCZKY 1863a. 308. Ugyanez jelentéktelen változtatásokkal és ugyanazon képpel megjelent: LEHOCZKY 1870. II.: 326–327., kép: 329.
- ² A MOB által készített ideiglenes műemlékjegyzékben a templom már szerepelt; majd 1917. április 19-én a Fenntartandó műemlékek jegyzékének tervezetébe is „felvételre”. Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1900/246., 1917/239.
- ³ GEREVICH T. 1938 41., 104.
- ⁴ KOROMPAY 1942. 208–209.
- ⁵ ENTZ 1955. 206–215., az idézet: 206.
- ⁶ ENTZ 1959a. 138.
- ⁷ TOMASZEWSKI 1974. A szerző a kutatástörténeti részben fontos szerepet tulajdonít Entz Csarodáról, illetve magyarországi román kori nyugati karzatokról írt tanulmányainak (ENTZ 1955.; ENTZ 1959b.) is (uo., 25.), és természetesen kitér a csarodai karzatra is, saját rekonstrukciós rajzával kísérve (uo., 287–288.).
- ⁸ ENTZ 1980. 133–141.
- ⁹ MM 1964. I.: 111–113. Ugyanígy a későbbi kiadásokban is.
- ¹⁰ KOROKNAY 1960. 112–115.
- ¹¹ BODOR 1981. 85–101.; KOMJÁTHY–BÉCSI–PINTÉR 1984. 279–314.
- ¹² MMT X.: 342.; ENTZ 1979. 45–47.; ENTZ 1984.; ENTZ 1998.
- ¹³ Így: NÉMETH 2000. 9.; KERNY–THALER 2008. 46–49.
- ¹⁴ MAROSI 2009. 11.
- ¹⁵ KISS 1988. I.: 308. A patak első említése 1270-ből való: ÁUO VIII.: 260–261.: No 176.
- ¹⁶ ZICHY OKM. I.: 136–137.: No 163. *eandem penitus destruxissent, vniuersa bona in eandem inuenta tam mobilia quam immobilia omnino abstulissent* – vö.: LEHOCZKY 1881/1882. III.: 183–184.
- ¹⁷ ZICHY OKM. I.: 11.: No 14.
- ¹⁸ Uo., 55–56.: No 57.
- ¹⁹ ENTZ 1955. 213. Megjegyzendő, Gáborján beregi eredetére vonatkozó utalás az oklevélben nem található.
- ²⁰ NÉMETH 2000. 9.
- ²¹ Vö.: KARÁCSONYI 1900/1902. 318. – KARÁCSONYI 1995. 775.
- ²² Györfy György szerint Bereg a még a XIV. század elején is a legritkábban lakott megyék közé tartozott. GYÖRFFY 1963. 527.
- ²³ Az egri káptalan magánlevéltárából (8.6.1.1.) idézi: GYÖRFFY 1963. 536.
- ²⁴ MON. VAT. I/1.: 349., 365.

- ²⁵ Részletesen ismerteti LEHOCZKY 1881/1882. III.: 183–187. és MMT X. 335., ami kiegészítendő az újabb oklevélkiadványok adataival is, de ez itt nem lehet feladatunk.
- ²⁶ LEHOCZKY 1881/1882. III.: 190.
- ²⁷ Forster Központ, Tervtár, ltsz.: 832–835. Az ügymenetet részletesen ismerteti Bakó Zsuzsanna Ildikó és Bardoly István Szehtlo Ottó műveit feldolgozó készülő katalógusa.
- ²⁸ Fényképeit ld.: BAKÓ 1993. No 83–90.
- ²⁹ KOMJÁTHY 1978b. 34–39.; KOMJÁTHY–BÉCSI–PINTÉR 1984. 279–314.
- ³⁰ *Oszlopokat emeltünk* 2000. 52., 187.
- ³¹ Ez egyszerűbb alakítású Szehtlo rajzán: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: 832.
- ³² Entz az északi ablakkal kapcsolatban ír *lapos gömbszelvényes oszlopfőről*. ENTZ 1955. 206.
- ³³ ENTZ GÉZA: *Művészettörténeti értékelés a csarodai református templomról*. Kézirat. Budapest, 1976. Forster Központ, Tervtár, ltsz.: D 25128. 2.
- ³⁴ *A szentély festményeinek elhelyezése világossá teszi, hogy a nyugati karzat borda nélküli boltozatával azonos keresztboltozat a bordákkal együtt a XIII. századi építkezéshez tartozik*. MMT X.: 342.
- ³⁵ KOROKNAY 1960. 113–114.
- ³⁶ MMT X.: 341.; RADOCSAY 1977. 127.; PROKOPP 1983. 145.; MM 1987. I.: 605. A falképek újabb elemzése Keszthely kapcsán: GAYLHOFFER–KOVÁCS–BOZÓKI 2011. 205.
- ³⁷ MAROSI 2009. 11.; JÉKELY–LÁNGI 2009 186–187. Megerősíti ezt az is, hogy a Mettercia sem terjed el a XIII. század vége előtt, ld.: LCI V.: 185–186.
- ³⁸ Ugyanakkor Csaroda oromzatos portálját, mint a XIV. századra átnyúló hagyomány képviselőjét említi Marosi: MM 1987. I.: 328.
- ³⁹ ENTZ 1955. 215.; MMT X.: 337.; KOROKNAY 1960. 114.; NÉMETH 2000. 9.; JÉKELY–LÁNGI 2009. 184.
- ⁴⁰ Ehhez ld.: SZAKÁCS 2011a. 8–26.
- ⁴¹ A homorlatos bordaprofil, mely előfordul a már XIII. században is (Sopronhorpács, Kerc [Cârța], Árpás stb.), ilyen arányokkal inkább XIV. századi. Ehhez ld. a kötet bevezető tanulmányát a régió Árpád-kori jellegű építészetről!

A fényképeket Mudrák Attila (4–5, 7–9) és Szakács Béla Zsolt (6) készítették, az archív anyagok forrása: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: 49564 (1), 32790 (2), 834 (3).